

Úvod do milenialismu

Teologie | 27.10.2013 @ 9.20

Obsah

- I. Tři ismy: tvrzení, vztah k apokalypse, výskyt
 - A. Premilenialismus
 - B. Amilenialismus
 - C. Postmilenialismus
- II. Ismy v historii: kde se vzaly?
- III. Závěr
- IV. Zdroje a poznámky

Tento článek je jedním ze tří příspěvků k semináři jménem „Nastaly již poslední časy?“ na Sjezdu mládeže AC 2013.

Eschatologie, to je nauka o budoucích věcech. Naše představa o tom, co přijde v budoucnu, má ovšem dopad na naše současné počínání.

Tento třetinový seminář jsem zacílil na jednu z nejzajímavějších a nejdůležitějších eschatologických kontroverzí, již je nauka o miléniu, čili o tisíciletém království Pána Ježíše Krista na zemi.

V Bibli se o miléniu hovoří pouze v prvních deseti verších dvacáté kapitoly knihy Zjevení. Výkladová stanoviska si přirozeně hledají oporu na jiných místech Písma (Da 9,24–27; Mt 24; Mk 13; Lk 20; Jn 5,19–29; Sk 24,15; 1T 4,13–5,11; 2T 1,5–10), klíčová důkazní pasáž je však jediná. Různost výkladů pro nás znamená velmi zajímavou změť ismů, které mají dopad na podobu a jednání církve. Naše stanovisko vůči otázce druhého příchodu Páně napovídá cosi o našich kořenech, ovlivňuje naše jednání a všeobecně formuje naše křesťanství.

Tři ismy: tvrzení, vztah k apokalypse, výskyt

V exegezi Zjevení 20,1–10 existují tři systematická pojetí. Jsou to tři varianty chronologie událostí týkajících se milénia. V následujících třech oddílech představím každý z hlavních proudů, určím jeho vztah k biblickému textu apokalypsy (myšlena především kniha Zjevení) a odhadnu jeho výskyt na církevní scéně.

Premilenialismus

Premilenialismus říká, že Kristus přijde před miléniem a bude v něm vládnout. Ve vztahu k apokalypse vede premilenialismus vždy k futurismu: apokalypsa se teprve stane. Často se nicméně smířlivě mísí s préterismem, dle něž se řada událostí knihy Zjevení stala již v době pisatele¹, nebo s historicismem, dle něž se apokalyptické dění stávalo napříč historií².

Zdaleka nejzajímavější na premilenialismu je to, že se dále dělí na historický (jinak též kovenantální³, nedispenciacionální) a dispenciacionální⁴. Podle historického premilenialismu je milénium jen další etapou v postupu univerzálního Božího plánu spásy; podle dispenciacionální teologie se jedná o zvláštní období, v němž dojde k naplnění starozákonních zaslíbení pro Izrael. Tato diverzita ústí v rámci premilenialismu v různé pohledy na Velké soužení, o němž kniha Zjevení rovněž informuje (Zj 6,1 a dále). Tři názory – pretribulacionismus, midtribulacionismus a posttribulacionismus – jsou rozděleny v otázce po načasování vytržení církve. Bude nevěsta Kristova vytržena před Velkým soužením, po něm, uprostřed něj, nebo snad

jen částečně? V zásadě platí, že čím více teolog rozeznává současný Izrael jako svébytný element v Božím plánu, tím více se kloní k pretribulacionismu. Znamená to: čím více je teolog dispenzacionalistou, tím více je přesvědčen, že Církev bude vytržena před soužením. A naopak, čím více si myslí, že Izrael je pouze obyčejný národ, který o své někdejší výsadní postavení úplně přišel, tím více se kloní k posttribulacionismu⁵.

Premilenialismus je vyučován v Apoštolské církvi i na biblické škole většinou bez dalšího vyhranění. Řada bratří a sester se nevědomky kloní k pretribulacionismu, který je vývodem dispenzacionalismu. Může za to vulgární křesťanský sionismus (tj. nadměrné sympatie k Izraeli, pravý opak antisemitismu), nejasné vyučování a v neposlední řadě populární eschatologie „Ponechání napospas“. V systematické teologii od Hortona se ale setkáte s odmítnutím dispenzacionalismu. McGee má za to, že rozlišení Izraele a Církve jako dvou Božích lidí je vposledku protiletniční, neboť vychází z předpokladu, že v tomto věku (v této dispenzaci) nedošlo k naplnění Božích zaslíbení pro Izrael, protože k nim musí dojít až v miléniu (1Par 22,10; 1Kr 9,5). Do kategorie těchto zaslíbení ale spadá i Jóelovo zaslíbení o vylití Ducha (Sk 2,16), které by se podle dispenzacionálního výkladu muselo uskutečnit až v miléniu, což by zneplatnilo biblickou oporu letniční zkušenosti⁶. Dispenzacionalista Thomas Ice píše:

Ve druhé kapitole Skutků se vlastně nestalo nic z toho, co je předpovězeno ve druhé kapitole Jóele. Jóel mluvil o vylití Ducha na Izraelský národ v posledních dnech. Je zde nicméně jedna podobnost, a sice vylití Ducha svatého, které ústí do neobvyklých manifestací⁷.

Ice přebírá toto stanovisko od akademického sionisty Arnolda Fruchtenbauma⁸. Podle Fruchtenbauma, když Petr říká „Ale děje se, co bylo řečeno ústy proroka Jóele“, myslí vlastně „děje se něco podobného, co bylo řečeno...“. Jóelovo proroctví se dle Fruchtenbauma naplní na Izraelském národě těsně před druhým příchodem⁹.

Dispenzacionální exegeze druhé kapitoly Jóele se tak rozchází s letniční doktrínou zkušenosti křtu Duchem svatým, která má dle letničních u Jóele zaslíbení, o Letnicích precedens a na dalších místech ve Skutcích potvrzení (Sk 4, Sk 19). Tato skutečnost je nicméně u řady klasických letničních buď přehlédnuta, nebo zastíněna jinými návnadami dispenzacionalismu, jimiž je pretribulacionismus a prostor pro biblickou israelologii ospravedlňující sionismus.

Dispenzacionalismus podobně posouvá do milénia i dopad Ježíšova učení o Království, které Ježíš pronesl v Kázání na hoře¹⁰. Letniční ale věří, že Kázání na hoře, Jóelovo zaslíbení a mesiášská zaslíbení pro Izrael, jsou naplněná již nyní ve věku církve. A pokud ne fyzicky skrze manifestaci duchovních darů, pak duchovně jako Království, které je již přítomné ve věřících, totiž v „duhovním Izraeli“¹¹.

I v rámci dispenzacionalismu je určitá vůle. Takzvaní progresivní dispenzacionalisté uznávají nadcházející aspekt Království (už – ještě ne) a někteří z nich jsou charismatičtí. Klasičtí dispenzacionalisté a ultradispenzacionalisté ale věří, že charismata ustala v jakési předchozí dispenzaci, nebo že pro ně dosud nenastal prostor¹². O tom, že nálepku „dispenzacionalismus“ nelze snadno vymezit pomocí principů závislosti, svědčí i fakt, že za dispenzacionální bývá považována sama AoG kvůli svému premilenialismu a pretribulacionismu¹³. Každý pretribulacionista však teoreticky nemusí být dispenzacionalistou stejně jako nemusí být pretribulacionistou každý letniční. Pro příklad poslouží to, že v minulosti Parham a letniční ultras v současnosti zastávají teorii „částečného vytržení“: vytržení budou pouze ti, kdo mají dar jazyků jako důkaz třetího díla milosti. Zbytek křesťanstva, který se spokojil pouze se spasením a posvěcením, projde Velkým soužením¹⁴.

Amilenialismus

Amilenialismus tvrdí, že Kristus přijde bez milénia, neboť milénium probíhá již nyní. Tisíc let, během kterých měla Církev vládnout na Zemi, je tedy symbolických tisíc let, jenž označují celý současný věk Církve. Satan je dle amilenialistů spoután Kristovým dílem spásy, takže nemůže obelhávat národy. Kristus kraluje v nebi a má opět přijít. Nedojde ale k žádnému vytržení, ale přímo k soudu před „Velkým bílým trůnem“ (Zj 20,11), po němž bude následovat „nové nebe a nová země“. Ve vztahu k apokalypse tihne amilenialismus k idealismu či préterismu.

S amilenialismem se setkáváme v Pravoslavné a Katolické církvi i u luteránů a reformovaných. Lze tedy odhadovat, že amilenialismus je v pomyslné „Velké křesťanské rodině“ nejdříve zastoupen. S nástupem dispensacionalismu v polovině devatenáctého století byl amilenialismus ztotožněn s liberalismem nebo katolicismem. I v současnosti je amilenialismus pronásledován apologety premilenialismu, je ale zároveň zastoupen většinou reformovaných teologů, které více či méně radostně uznáváme (Packer, Sproul). Vidíme tedy, že amilenialismus jako popření milénia zdaleka není nutně důsledkem liberální vyšší biblické kritiky, ale často spíše strážlivých konzervativních východisek některých baptistů a jiných konzervativních nedispensacionálních evangelikálů.

Postmilenialismus

Postmilenialismus říká, že Kristus přijde až po miléniu. Za milénium proto přebírá zodpovědnost pozemská Církev. Ve vztahu k apokalypse mnohdy ústí v historicismus¹⁵. Postmilenialisté se rozcházejí v názoru na nastávání milénia: podle jedněch nastává postupně již nyní, podle druhých nastane jedním okamžikem.

Postmilenialismus očekává pokání, probuzení a převládnutí dobra a poslušnosti Bohu¹⁶. Je to tzv. eschatologicky optimistický teologický směr, který je dle mého názoru nejméně koherentní a nejvíce zavádějící. Přehlíží řadu biblických skutečností: že Království musí být uvedeno soudem (Sf 3,8n; Mt 24,29n), že „že pšenice i koukol budou spolu po celý tento věk, dokud Bůh nepošle své anděly, aby shromáždili úrodu (Mt 13,36–43)“¹⁷, že Jóelovo proroctví bylo naplněno o Letnicích (Sk 2,14) a že Kristovo království „není z tohoto světa“ (J 18,36). Postmileniální Kristův příchod dokazují například veršem: „Sed' na pravici mé, **dokudž** nepoložím nepřátel tvých za podnože noh tvých.“ (Ž 110,1; BKR) Ten je ale jasně vyložen v listu Židům jako naplněný (srov. Ž 1,13 s Ž 8,1)!

S postmilenialismem se v současnosti setkáváme v podobě dvou mladých fenoménů: teonomismu a dominionismu. Teonomismus nalzáme v díle Marcelluse Kika navazujícího na princetonský odkaz¹⁸ a Rousase Rushdoonhyho. Rushdoony je představitelem teonomismu, neboli rekonstrukcionismu, který chce na světě rekonstruovat teokratické pořádky starozákonního Izraele v plném rozsahu: civilní, bohoslužebný i mravní řád¹⁹.

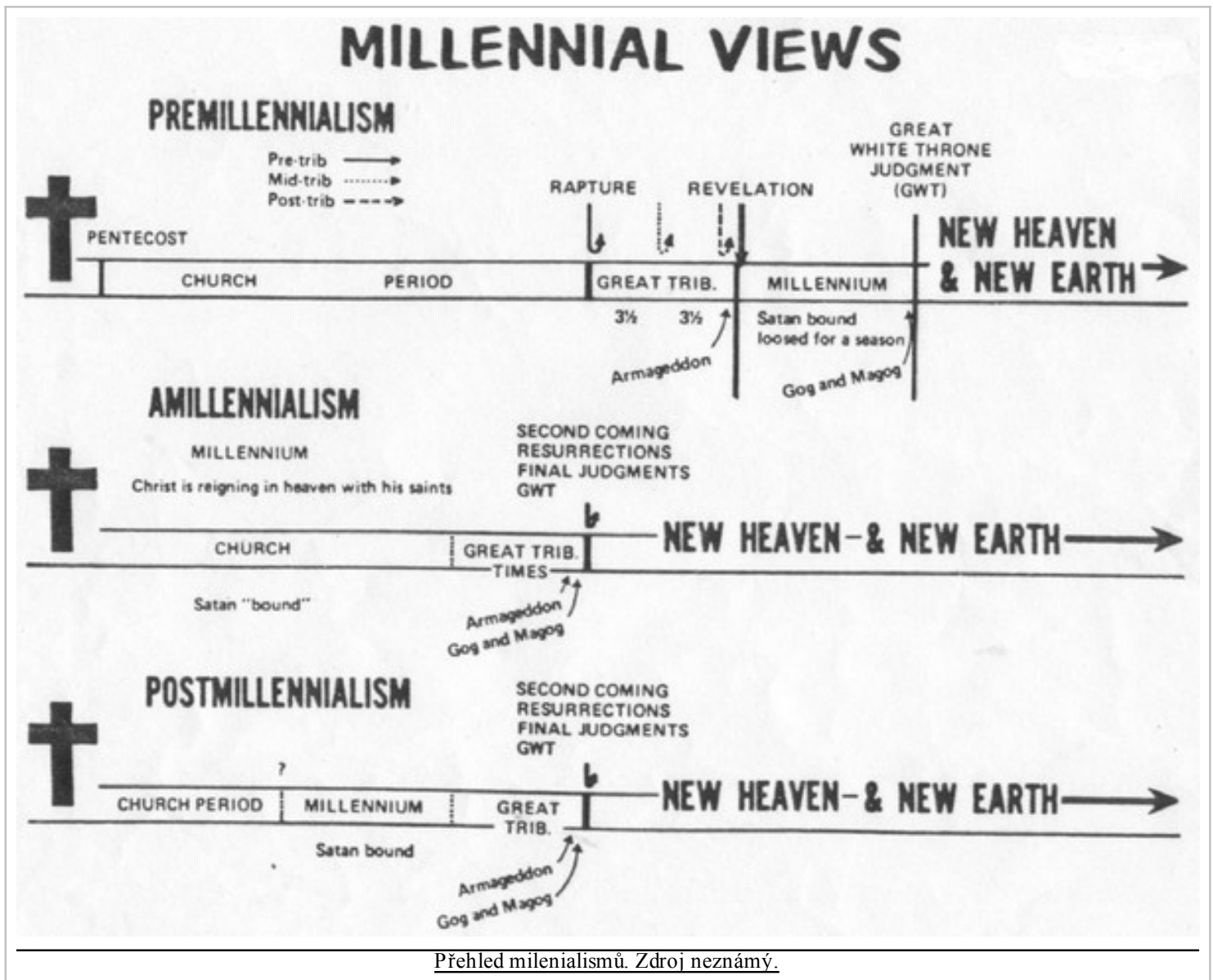
Postmilenialista očekává k naplnění starozákonních proroctví o slavném věku církve na zemi skrze kázání evangelia v moci Ducha svatého. Očekává, že se všechny národy stanou křesťanskými a budou spolu žít v míru. Všechna proroctví vztahuje k dějinám a k času. Po triumfu křesťanství na zemi očekává druhý příchod Páně. —J. Marcellus Kik²⁰

Druhá odnož moderního postmilenialismu, dominionismus, je považován za výhradně charismaticko-letniční přesvědčení²¹, že díky Kristovu vítězství nad satanem má dnes církev autoritu nad duchovním světem²² a tedy schopnost podmanit si všechny oblasti společenského života²³. Dominionismus, jinak též

„teologie panství“, nebo „teologie převládnutí“, věří ve velké charismatické probuzení („Pozdní dešť“), které znamená svázání satana. Jakmile si Církev uvědomí svůj potenciál panovat skrze dílo Ducha svatého, bude schopná nastolit na zemi plné Boží království a s ním věk milénia. Hlavními proponenty jsou David Yonggi Cho, Keneth Copeland, Keneth Hagin, Pat Robertson a další²⁴. V neposlední řadě však Carlos Anacondia, který jednou na shromáždění v duchovní autoritě odvozené z teologie panství (dominion theology) přikázal nepřijemným komárům, aby odletěli pryč²⁵.

Hlavními oddenky dominionismu jsou: Hnutí Víry, Hnutí pozdního deště, učení „Království nyní“, které touží zavést Boží Království na Zemi ještě před druhým příchodem Pána Ježíše Krista, aktuálně také hnutí Nové apoštolské reformace, která chce hledat „opravdové“ apoštoly s apoštolskou autoritou. Ideje teonomismu a dominionismu se různou měrou odrážejí v letničím a charismatickém hnutí v postojích ke vztahu církve a státu, k budoucnosti světa, k propagaci křesťanské kultury v sekulární sféře, ke křesťanské misii získávající „národy“ namísto „učedníků“ a podle mého názoru i k církevnímu uspořádání, které u (zakuklených) postmilenialistů tihne ke kongregacionalismu. Jak píše McGee:

Už jenom skutečnost, že tyto pohledy vznikají, ukazuje, že současným letničím jde o nalezení odpovědi na otázku, jaké jsou jejich úkoly jakožto křesťanů ve společnosti. —Gary B. McGee²⁶

Ismy v historii: kde se vzaly?

Na posledním místě musí stát zmínka o chronologii nástupu mileniálních variací. Říkám „na posledním místě“, protože prvenství, šíře zastoupení či jiná úspěšnost ismu neukazuje na jeho pravdivost.

Premilenialismus je s největší pravděpodobností ze všech nejranější. Zastávali jej ranní církevní otcové Ireneus (učedník Polykarpa, učedníka apoštola Jana), Justin Mučedník a Papias²⁷. Amilenialismus je pravděpodobně pouze o chlup mladší. Diskuse se vede nad otázkou přijetí amilenialismu první církví a v době církevních otců. Justin Martyr například napsal:

Dříve jsem přiznal, že já a mnoho dalších lidí stejného názoru [premilienialismu], věří, že takto se to stane; na druhou stranu jsem ti naznačil, že mnoho lidí čisté a zbožné víry si to nemyslí.

Tento jeho citát se používá k obraně přijetí amilenialismu velkou částí rané církve²⁸. Někteří oponenti amilenialismu se domnívají, že s Justin zde v dialogu s Tryfónem hovoří o neshodě ve věci popisných detailů Nového Jeruzaléma. O amilenialismu se má podle jeho kritiků psát dále v tomto smyslu:

Neboť pokud jsi narazil na takzvané křesťany, kteří toto neuznávají, a dopouští se rouhání Boha ..., kteří věří, že není vzkříšení z mrtvých, a že jejich duše jsou po smrti vzaty do nebe, nemysli si, že jsou křesťany ... Ale já a ostatní, kdo jsme ve všem správně uvažující křesťané, jsme jisti, že bude vzkříšení z mrtvých a tisícileté království v Jeruzalémě, který bude postaven, zkrášlen a zvětšen, jak prohlásili proroci Ezechiele a Izaiáš. —Justin Mučedník²⁹

Justin Mučedník by v takovém případě hovořil o amilenialistech nikoli smířlivě, nýbrž jako o protivnících apoštolského křesťanství³⁰. Důvodem tohoto skepticizmu může být snad i to, že první jasné amileniální formulace spatřujeme až u Origena a Augustina, kteří jsou oba jak mladší, tak povýtce příliš filosoficky zatížení. A jelikož Origenes a Augustin jsou každý patrony obecné církve – jedné na východě, druhé na západě, uchytil se amilenialismus v nejširším proudu křesťanství. Zastávali jej i reformátoři. Jan Kalvín, otec reformované církve, například prohlásil, že „premilienialismus je příliš dětinský na to, aby si zasloužil odmítnutí“³¹. Tyto silné názory reformátorů však mohly být produktem všeobecného antisemitismu jejich doby. Premileniální představy obnoveného Jeruzaléma jim připadaly příliš zatížené judaistickou eschatologií Ezechiele a Daniele. Heinrich Bullinger proto ve druhém Helvétském vyznání v odstavci o sektách hřímá: „Dále zavrhuje židovské sny o zlatém věku na zemi před Soudným dnem, a to, že zbožní, kteří si podmaní všechny bezbožné nepřátele, obdrží pozemské království“³².

Nejmladším přírůstkem do rodiny ismů je postmilienialismus. První zmínku spatřujeme v roce 350 po Kr. u jakéhosi Tychonia. V následujících staletích dřímal v obecných a reformovaných církvích kvůli své blízkosti k amilenialismu. Blízkost postmilienialismu je patrná zejména v kalvínské teologii a praxi. Jeho prvním exemplárním případem je tzv. Savojská deklarace vzniknuvší v Londýně společnou dohodou Nezávislých (kongregacionalistů) v roce 1658 jako malá úprava Westminsterského katechismu z roku 1946³³.

Jako Pán ve své péči a lásce ke své církvi, kterou v nekonečném zaopatření rozmanitě ve všech dobách vykonával, tak podle jeho zaslíbení očekáváme, že v posledních dnech bude antikrist zničen, Židé povoláni a protivníci království jeho drahého Syna zlomeni, církve Kristovy zvětšeny a vzdělány skrze svobodné a hojné sdílení světla a milosti, těšíce se v tomto světě tiššímu, pokojnějšímu a slavnějšímu stavu než doposud.³⁴

V roce 1739 se k postmilienialismu upnul věhlasný Jonathan Edwards, sám rovněž kongregacionalistou. Během vlny tzv. Velkého probuzení a za všeobecného amerického národního optimismu odhadoval milénium jako triumfální církevní stát, který bude celosvětově nastolen okolo roku 2000 skrze vytrvalé

kázání evangelia a užití běžných prostředků milosti. Jeho posmrtně vydaná série kázání z roku 1739 s názvem *Dějiny díla spásy* (A History of the Work of Redemption) byla opakovaně vydávána a během následujícího (19.) století se těšila vlivu i popularitě tak, až byl v roce 1859 postmilenialismus v USA „běžně přijímanou doktrínou“³⁵. V akademické půdě zakořnil premilenialismus na Princetonském teologickém semináři v práci trojice velikánských předválečných teologů: Charlese Hodge, jeho syna A. A. Hodge a B. B. Warfielda³⁶. Jejich teologie se v 19. století těšila v USA veliké popularitě³⁷. K obratu začalo docházet postupně teprve se startem tzv. „prorockých konferencí“ v roce 1876, jejichž úkolem bylo premilenialismem oponovat převaze postmilenialismu³⁸. Po odchodu zmíněných tří postmileniálních princů dostal postmileniální optimismus definitivní „řafku“ s první světovou válkou, která otřásla krásnými vyhlídkami budoucnosti světa a člověka.

Dnes jsou postmilenialisté, pokud nevyhynuli, ohroženým druhem.

—Millard Erickson, 1977

Navzdory neslavným peripetiím historie postmilenialismu, setkáváme se s ním dnes opět nově pod maskou teonomismu, dominionismu a odvozených hnutí. Tento trend „eschatologického neoptimismu“ je podle mého názoru krajně nežádoucí.

Závěr

Postmilenialisté spolu s amilenialisty neočekávají Boží království. Postmilenialisté snad proto, že za něj přebírají zodpovědnost, amilenialisté protože věří, že již nastalo. Premilenialisté pokládají Boží Království za nadcházející: již přítomné v srdcích věřících ve smyslu vědomí, že Ježíš je Pán, zároveň však v tomto současném pořádku nezjevené a světu objektivně nekomunikovatelné. Z toho důvodu také spíše než na vysoké mandáty křesťanských politiků a na obsazení sekulárních hitparád křesťanskými kapelami, čekáme na to, že „budeme uchvázeni v oblacích vzhůru vstříc Pánu“ (1T 4,17).

Proto se děsím homiletického trendu, který vtahuje za kazatelnu úspěšnost zaručující poučky, správné hodnoty, manažerské principy, evangelizační strategie a křesťanské politické názory. V ideovém spektru je tento trend implicitně postmileniální. Je stejného směru jako omyl marxismu³⁹, omyl předkatastrofického hegelíanského optimismu i omyl prvních lidí, kteří si mysleli, že i bez Boha se na světě dobře zařídí. Zde slyším Ježíšova slova, kterými farizeům přibližoval načasování příchodu Božího království, čili milénia:

Jako bylo za dnů Noé, tak bude i za dnů Syna člověka:

Jedli, pili, ženili se a vdávaly až do dne, kdy Noé vešel do korábu a přišla potopa a zahubila všechny.

Stejně tak bylo za dnů Lotových: Jedli, pili, kupovali, prodávali, sázeli a stavěli;

v ten den, kdy Lot vyšel ze Sodomy, spustil se oheň a síra z nebe a zahubil všechny.

Právě tak bude v den, kdy se zjeví Syn člověka. (Lukáš 17,25–30)

Zdroje a poznámky

[1] GUNDRY, Robert Horton. *A survey of the New Testament*. 3rd ed. Grand Rapids, Mich.: Zondervan Pub. House, c1994, s. 462/493 p. ISBN 03–105–9550–9; FEE, Gordon D a Douglas K STUART. *Jak číst Bibli s porozuměním*. 3. vyd. Překlad Alena Koželuhová. Praha: Návrat domů, c2012, s. 208/239. ISBN 978–80–7255–270–2.

[2] Historicismus u nás představují některá odvážná spojení apokalyptických obrazů šelem a katastrof s konkrétními mocnostmi a událostmi. Medvěd z Da 7,5 bývá připodobňován k Sovětskému svazu, hvězda trávící třetinu vod k elektrárně Černobyl (Zj 8,11). Příkladem budiž BUBIK, Rudolf. *Slavná budoucnost Božího lidu*. Albrechtice: Křesťanský život, c2001, 142 s. ISBN 80–711–2063–4.

[3] Není přesné ztotožnit kovenantální (smluvní) a nedispencacionální teologii. Ne každý historický premilenialista musí být kovenantální teolog. V kontrastu s dispencacionalismem jde však o velmi nepatrnou chybu nepřesného spojení.

[4] *Nový biblický slovník*. Editor J Douglas. Překlad Alena Koželuhová. Praha: Návrat domů, 1996, xvii, s. 225/1243. ISBN 80–854–9565–1.

[5] Gundry, 461

[6] HORTON, Stanley M. *Systematická teologie*. 1. české vyd. Překlad Jiří Hedánek. Albrechtice: Křesťanský život, 2001, s. 41/739 s. ISBN 0882436449.

[7] ICE, Thomas. Dispensational Hermeneutics. In: *Rapture Ready* [online]. [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.raptureready.com/...neutics.html>. Vlastní překlad autora.

[8] Israelology (Part 6 of 6). *Chafer Theological Seminary Journal* [online]. 2000, roč. 5, č. 3, s. 63 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: http://chafer.nextmeta.com/...s/v6n3_3.pdf

[9] Tamt., 66

[10] RYRIE, Charles Caldwell a Charles Caldwell RYRIE. *Dispensationalism*. Rev. and expanded. Chicago: Moody Press, c1995, 224 p. ISBN 08–024–2187–3. Dostupné z: <http://www.full-proof.org/...ionalism.pdf>

[11] Horton, 41; HORTON, Stanley M. *What the Bible says about the Holy Spirit*. Springfield, Mo.: Gospel Pub. House, c1976, 302 p. ISBN 08–824–3647–3. Kapitola VII-6. Naplnění Jóelova proroctví.

[12] Horton, 527

[13] Dispencacionalisty byli i letniční Ralph Riggs a Ernst Williams. Williams sice hovoří dispencacionální terminologií (WILLIAMS, Ernest Swing. *Systematic theology III: Pneumatology, ecclesiology, eschatology*. Springfield, MO: Gospel Publishing House, 1953, s. 150,197/284.), často kvituje veskrze dispencacionální Scofield Reference Bible, avšak pokud jde o Království, říká:

V našem studiu eklesiologie jsme si připomněli, že existuje duchovní aspekt Království Božího v současné dispencaci evangelia a v duchovním životě věřícího. (Williams, Systematic Theology III, 204)

Odmítá také názor některých dispencacionalistů, že list Jakubův je určen pouze Izraeli (Williams, Systematic Theology II, 61).

[14] Horton, 23

[15] Gundry, 461

[16] Myths „Against“ Postmillennialism. In: *The Reformed Reader* [online]. 1999 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformedreader.org/mythspost.htm>

[17] Horton, 634

- [18] „THEONOMIC POSTMILLENNIALISM“ A CONTINUATION OF THE PRINCETON TRADITION?. In: *The Reformed Reader* [online]. 1999 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformedreader.org/theopost.htm>
- [19] Eschatology Comparison. In: *Five Solas* [online]. [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: http://www.fivesolas.com/esc_chrt.htm
- [20] KIK, J. Marcellus. *Eschatology of victory*. Phillipsburg, NJ: Presbyterian and Reformed Publishing Company, 1971. s. 4. ISBN 08–755–2313–7. Vlastní překlad autora.
- [21] Three Millennial Views. In: *The Reformed Reader* [online]. 1999 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformedreader.org/mchart.htm>
- [22] FRANČ, Aleš. Skrytá tvář teonomismu. In: *Apologet* [online]. [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.apologet.cz/?...>
- [23] Horton, 634
- [24] Viz [19].
- [25] ANNACONDA, Carlos. *Listen to me, Satan!: exercising authority over the devil in Jesus' name*. Lake Mary, Fla.: Charisma House, c1998, xiv, s. 39/184. ISBN 08–841–9524–4.
- [26] Horton, 43
- [27] WILLIAMS, Ernest Swing. *Systematic theology III: Pneumatology, ecclesiology, eschatology*. Springfield, MO: Gospel Publishing House, 1953, s. 212–213/284.
- [28] Takto např. pod heslem amilenialismus na Wikipedii.
- [29] Ante-Nicene Fathers, Vol. 1. Alexander Roberts, James Donaldson, and A. Cleveland Coxe. Marcus Dods and George Reith. Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1885. Dostupné z: <http://www.newadvent.org/...rs/01286.htm>. Kapitola 81. Vlastní překlad autora.
- [30] LEARY, William. Historic Premillennialism Part XIII: Justin Martyr & Amillennialism. In: *Early Christian Fellowship* [online]. 2013 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://earlychristianfellowship.org/?...>
- [31] CALVIN, John. *Institutes of the Christian Religion* [online]. Edinburgh: Printed for The Calvin Translation Society, 1845 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: http://www.vor.org/...tes/3_25.htm#.... Kniha 3. Kapitola 25.
- [32] BULLINGER, Heinrich. *The Second Helvetic Confession*. 1561. Dostupné z: <http://www.ccel.org/...helvetic.htm>. Kapitola XI.
- [33] Srovnání Savoyské deklarace a Westminsterského katechismu: The Savoy Declaration, Chapter 26: A Comparison to The Westminster Confession. In: *Center for Reformed Theology and Apologetics* [online]. 2012 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformed.org/...r/index.html?...>; SANDLIN, Andrew. Confessional Postmillennialism. In: *The Reformed Reader* [online]. 1999 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformedreader.org/conpost.htm>

[34] Savoyská deklarace, 26.5. Vlastní překlad autora.

[35] American Postmillennialism: Seeing the Glory. In: *Christianity Today Library* [online]. 2013 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.ctlibrary.com/.../61h028.html>

[36] RIDDLEBARGER, Kim. Princeton & the Millenium: A Study of American Postmillennialism. In: *The Reformed Reader* [online]. 1999 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.reformedreader.org/amerpost.htm>

[37] Gundry, 461

[38] Ryrie, 118; Niagara Bible Conference. In: *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. San Francisco (CA): Wikimedia Foundation, 2001– [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/...e_Conference.

Pozn.: Jelikož byli – nikoli prvoplánově – mnozí premileniální řečníci zároveň dispenzacionalisty, staly se tyto konference opozicí vůči princetonské tzv. kovenantální teologii. Tato je vůči dispenzacionalismu naprosto opačným směrem systematické teologie.

[39] MUGGERIDGE, Malcolm. *A Third Testament* [online]. Farmington, PA: Plough Publishing House, 2007 [cit. 2013–10–25]. Dostupné z: <http://www.plough.com/...rd-testament>. s. 58.

<https://selah.diet/teologie/uvod-do-milenialismu/>